

**Boeschoten, H. (2022). A Dictionary of Early Middle Turkic, by
with the Editorial Assistance of J. O’Kane. Brill: Leiden-Boston.
ss. XI+596. ISBN: 978-90-04-52518-4.**

Erdem Uçar

Jena/Almanya

e-mail: erdem.ucar@uni-jena.de

orcid: 0000-0002-0039-9619

Mainz üniversitesi Türkoloji bölümünden emekli, Hollandalı Türkolog Hendrik [Erik] Boeschoten’in (1950-) kaleminden çıkan *A Dictionary of Early Middle Turkic* başlıklı sözlüğü tarihi Türk dilleri ile ilgilenenlerin bir süredir merakla beklediğini itiraf etmeliyim. Sözlüğün nihayet okuyucusuyla buluşması sahanın uzmanlarını epey sevindirmiştir. Yazar, 1980’li yıllarda Rabgūzī’nin *Kıyasu’l-Enbiyā*’sının neşri ile meşgulken, böyle bir çalışmanın elzem olduğu kanaatine varıp daha o dönemde böyle bir sözlüğü hazırlama fikrine kapılmıştı. Bu yüzden çalışmanın uzun bir zaman dilimine dayandığını söylemek herhalde yanlış olamayacaktır.

Yazar, sözlüğünde kullandığı *eserlerin kısaltmaları* (s. VIII-IX) ile *dil ve terim listesi kısaltmasını* (s. IX-XI) verdikten sonra *Giriş* (s. 1-11) bölümünde sözlüğün teorik çerçevesi hakkında bilgiler vermiştir. Sözlükte zaman dilimi XIV. asır ile sınırlandırılmıştır. Anadolu sahasında yazılan Eski Türkiye Türkçesine ait tanıkları yazar çalışmasına dâhil etmemiş, böylelikle çalışmasının genişlemesini önlemek istemiştir. Aynı şekilde XIV. asra ait geç dönem Eski Uygurca tanıkları da sahanın uzmanlarına havale eden yazar, bunları da sözlüğüne almamıştır. Bunun dışında XIV. asırda Batı ve Merkezî Türkistan sahasında yazılan eserleri boy ve aşiret farklarını gözetmeksizin sözlüğünün derlemine eklemiştir. Buna göre, yazarın çalışmasında geç Karahanlı, Klasik Çağatayca öncesi, Harezmi Türkçesi, Altun Ordu Türkçesi, Memluk Türkçesi ve Erken Azerbaycan dilinde yazılan eserlerdeki sözcüklerin bulunduğu söylenebilir. Sözlüğün başlığının neden *A Dictionary of Early Middle Turkic* veya *Erken Dönem Orta Türkçenin Sözlüğü* taşıdığı da tercih edilen zaman ve coğrafyaya bakılınca daha iyi anlaşılmaktadır.

Yazar, *Giriş* kısmının başında oluşturduğu derleme ait eserleri listelemiştir (s. 3-8). Buna göre, sözlükte kullanılan tanıkların kaynakları şunlardır:

Atf

Citation

Uçar, Erdem (2023). Boeschoten, H. (2022). *A Dictionary of Early Middle Turkic, by with the Editorial Assistance of J. O’Kane*. Brill: Leiden-Boston. ss. XI+596. ISBN: 978-90-04-52518-4. *Babür*, 2(1), 43-46.

Başvuru

Submitted

07.01.2023

Kabul

Accepted

10.01.2023

Yayın Tarihi

Publication Date

05.02.2023

I. Harezmi sahası: 1. *Rabgûzî: Kısasü'l-Enbiyâ*; 2. *Şeyh Şaraf: Muinü'l-Mürîd*; 3. *Kerderli Mahmûd bin Ali: Nehcü'l-Ferâdis*; 4. *Harezmi Türkçesinden iki parça*; 5. *Siracî'l-Kulûb'un Harezmi Türkçesi versiyonu*; 6. *Harezmi Türkçesi fal kitabı*. **II. Altın Ordu sahası:** 1. *Kutb: Hüsrev ü Şirin*; 2. *Hâzmi: Muhabbetname*; 3. *Seyf-i Sarayf: Kitâb Gulistân bi'l-Türkî*. **III. İslâmî dönem Uygur harfli metinler:** 1. *Hocandî: Letâfatnâme*; 2. *Mirâçnâme*; 3. *Rıdvan Şah ile Ruh-afza hikâyesi*; 4. *Pagan Oğuznâmesi*; 5. *Harezmi Türkçesi manzum Oğuzname*; 6. *Qutadgu Bilig'in Herat yazmasındaki kaside*. **IV. Yazmaları geç döneme ait iki eser:** 1. *Ali: Kısas-ı Yusuf*; 2. *Hüsâm Kâtib: Kesikbaş Kitabı*. **V. Bazı bilimsel konularda Memluk sahasında yazılan telif ve tercüme eserler:** 1. *Münyetü'l-Guzat*; 2. *Kitâb Baytaratü'l-Vazih*; 3. *İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin*; 4. *Kitâb fî riyâdatü'l-hayl*; 5. *Kitâb fî 'ilm an-nuşşâb*; 6. *Taşuknâme-i İlhânî*. **VI. Çeşitli sözlük ve gramerler:** 1. *Zamahşeri: Mukaddimetü'l-Edeb*; 2. *Abbas bin Hamza Es-Sabrani: Kitâbü'l-Af'al*; 3. *İbn Mühemmâ: Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân*; 4. *Ebu Hayyan: Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk*; 5. *Kitâb-ı Mecmu-ı Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*; 6. *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fî'l-Lügati'l-Türkiyye*; 7. *El-Kavâninü'l-Külliyeye li-Zabti'l-Lugati'l-Türkiyye*; 8. *Kitâbu Bulgatü'l-Muştak-fî Lügati'l-Türk ve'l-Kıfçak*; 9. *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fî'l-Lügati'l-Türkiyye*; 10. *El-İdrâk Haşiyesi*; 11. *Bedreddin İbrahim: Ferhang-i Zafân-Güvâ*; 12. *Rasûlid Xehaglot*; 13. *Codex Cumanicus*. **VII. Altın Ordu sahasına ait yarlıklar**. **VIII. Batı Türkistan sahasında yazılan erken döneme ait Kur'an mealleri.**

Giriş kısmının sonunda, maddelerin nasıl oluşturulduğundan ve sözlük ilkelerinden bahsedilmiştir (s. 8-11). Yazar, maddenin yazımında her zaman eserlerin neşirlerini kullanmamış, gerektiğinde ve imkanlar el verdiğinde eserin asıl yazmasına veya yazmanın tıpkıbasımına başvurmuştur.

Sözlükte, çoğu sözlükten farklı olarak maddebaşı olarak kelimenin kökü kullanılmış ve kökten türetilen gövdeler ile kök veya gövdelerden oluşturulan birleşik yapılar ve deyimler maddebaşının hemen altında listelenmiştir. Yazar, bunu etimolojik bir sözlük hazırlama niyetiyle değil, pratik bir amaçla yaptığını düşünmektedir. Tarihî metinlerle uğraşanlar açısından yazarın benimsediği yöntemin oldukça faydalı olduğunu itiraf etmeliyim. Üstelik, sözlüğün sonundaki dizin kısmında okuyucu her maddeyi görebilme imkânına sahip olduğu için sözlükteki bu sıradışı uygulamanın okuyucu açısından sorun yaratmadığını da söylemeliyim. Sözlükte, tanıklar zikredilirken tanığın hangi eserde geçtiği eserin kısaltması verilerek suretiyle gösterilmiştir. Söylediklerimin daha iyi anlaşılması adına, *uyad-* maddesini aşağıda örnek olarak veriyorum:

uyad= 'to be ashamed' (QT₃) [CL, 269b
uya:d=] / *uyat*= (QAt, CCb); *Sândin uyatib*
(QAa: *uyatib*) *sözlâmäs* 'She doesn't speak
because she feels shame in front of you'
(QAt); *Uyat!* 'Shame on you!' (CCb) | *uyal*=
'to be ashamed' (QT₃, QA, NF, XŞ, GUL,
MN, CC, AH, TZ, MuG) / *vīyal*= (DM)
[krg. *uyal*=] | *uyalt*= 'to make ashamed'
(MuG) | | *uyat* 'shame' (QAc, NF, XŞ,
CC) / *uyat* 'shame' (QT₃, AH-tkm); *uyat*
andamî 'genitals' (QAc); *uyat yer* 'privy'
(QT₃ ar. غَائِط) | *uyatliġ* 'modest, prudish,
ashamed' (QAc, XŞ) / *uyatlu* (QY) | *uyat-*
sizliġ 'shamelessness' (NF, XŞ) | *uyatliġ* 1.
'disgrace' (TZ ar. فضيحة). *uyatliġ* 2. 'female
private parts' (RH 90^r)

Kelimenin anlamlandırılması noktasında okuyucuya fikir vermek gayesiyle Eski ve Orta Türkçe için Sir G. Clauson'un etimolojik sözlüğü ile G. Doerfer'in abidevî eseri *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*'ine, Çağatayca için *Abuşqa Lügati* ile *Sanglax*'a, Eski Türkiye Türkçesi ile Osmanlıca için *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*'ne lüzum görülen yerlerde atıfta bulunulmuştur. Yazar, Ağız verileri için Türk dillerindeki tanıklara çoğu zaman atıfta bulunmamayı ilke olarak kabul etse de istisna olarak çoğu yerde *Derleme Sözlüğü*'ne göndermeler yaptığı görülmektedir. Yazar, bunu derlemindeki malzeme ile *Derleme Sözlüğü*'ndeki malzemenin çoğu zaman birbiriyle örtüşmesiyle ve *Derleme Sözlüğü*'nün epey zengin olmasıyla açıklamaktadır.

Çok sık kullanılan Arapça ve Farsça sözler ile bunlardan Türkçe eklerle türetilmiş gövdeler sözlükte maddebaşı yapılmıştır. Arapça *adab* maddesini aşağıda örnek olarak verelim:

adab <ar. 'good manners' (QT3, QA, MM, XŞ, GUL) / **ädäb** (MA, NF); *Sän malik-lär öñündä köp sözlümäk adab bolmaz* 'It's bad etiquette for you to talk much in front of kings' (QA); **adab küdäz**= 'to show good manners' (QT5); **adab qıl**= 'to teach good manners' (QT5) | **adabluğ** 'well-bred' (KA) / **ädäblüg** (MAv) / **ädäbli** (MAv) | **adabsız** 'ill-mannered, uncivilized' (IM, QA, GUL) / **ädäbsüz** (NF); *bir neçä adabsız oğlanlar* 'a group of mischievous boys' (QA); *ädäbsizlik qıl*= 'to behave indecently' (NF).

s. 17b

Bununla beraber 200'e yakın Moğolca alıntının da sözlükte kendine yer bulduğunu söylemeden geçmeyeyim. Bunlardan, Moğolca alıntı *tarğa*- 'sermek, öğütmek' ve türevlerinin yer aldığı maddeyi örnek olarak vereyim:

tarğa= <mong. 'to disband' (QAc, GUL) / **tarğa**= (MG) / **tarqa**= (QAc) / **tarha**= (CCb) [ZE 245b; tkm. *da(r)ga*=] | **tarğat**= 1. 'to disperse' (XŞ, CCb) / **tarat**= (QY) [tel. *tarkat*=, **tarğat**= 2. 'to grind' / **tarat**= (TZ) | **tarğalit**= 'to rout' (QT5)

s. 319a

Eski Türkçe döneminde ödünçlenen İranî alıntılarının çoğu Soğdça kaynaklıdır. Bununla beraber, Harezmi Türkçesi döneminde pek çok Doğu İran dili Harezmi'den yeni ödünçlemeler Türkçeye girmiştir, ancak yazarın belirttiğine göre Harezmi kaynaklarının azlığı nedeniyle bunların tespit edilmesi biraz zordur. Yazarın tespit ettiği Harezmi *ağram* 'ağırlık' tanığı örnek olarak verilebilir:

with the hand' (KA); *ağramladı nersäni*
älgi birlä 'He weighed the thing with his
hand' (KA) | *ağra*= 'to be/become heavy'
(MAv) (backformation from *ağram*); *Yük*
ağradı anıñ üzä 'The load weighed heavy
on him' (MAv) | *ağrat*= 'to give preference'
(MAv ar. رَجَّحَ)

s. 22a

Yazar, bazı kelimelerin yazıçevriminde sorunlar bulunduğunu, bunun nedeninin yazıdan ve harekesiz metinlerden kaynaklandığını belirtmiştir. Kelimenin asıl metinlerde farklı imlâlarla karşımıza çıkması kelimenin standart yazımının gösteriminde önemli bir zorluk oluşturmaktadır. Yazar, bütün kaynaklarda aynı şekilde yazılan kelimeleri “g.” [genel] kısaltmasıyla işaretlemiş, farklı yazıma sahip kelimelerde ise tercih ettiği bir yazımda karar kılıp farklı telaffuzları tanımları zikrederken göstermiştir. Son olarak, yazarın Türkçe kelimelerdeki aslı uzun ünlüleri yazıçevrime yansıtmaya gerek duymadığını da belirtelim.

Yazar, bazı maddelerde “?” işareti kullanmış ve maddenin sorgulanabilir olduğuna dikkat çekmek istemiştir. Bunun için *ékek* (?) ‘utanç’ tanığını zikrederim:

? *ekäk* ‘shame’ (TZ 24^v4-misspelt ar. عَيْبُ)
[MK *äkäk*, cf. CL105a] | *ekäkli* ‘shameful’
(TZ 34^v2-misspelt, ar. مَعْيُوبُ) [CL105b] |
[e]kägär= ‘to be put to shame’ (CCb)

s. 52a

Kitap, *Giriş* bölümünün ardından *Sözlük* (s. 15-434), *Dizin* (s. 435-587) ve *Kaynakça* (s. 588-596) ile sona ermektedir. *Dizin* bölümünde yazar sayfa numarası vermemiş, kelimenin ait olduğu maddeyi göstermekle yetinmiştir.

Tarihî Türk dili sahasında hazırlanan her sözlük çalışması büyük bir değere sahiptir. Tarihî metinlerle meşgul olan filologların böyle sözlüklere hâlâ ihtiyacı olduğu kabul edilmesi gereken bir gerçektir. Yazarın *A Dictionary of Early Middle Turkic* başlıklı sözlüğünün sahadaki önemli bir boşluğu dolduracağını rahatlıkla söyleyebilirim. Bir başvuru kılavuzu niteliğindeki çalışmasını bize armağan ettiği için yazarı tebrik ederim.